शास्त्री तृतीयखण्डस्य कृते (साहित्यम्)

प्रश्न- [illegible] शब्दस्यापि अविमृष्ट विधेयांश [illegible] उदाहरणैः वर्णनम् ।

आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु समागतः ।

इत्यादिषु [illegible] इति [illegible] विधेयांश [illegible] अविमृष्टविधेयांशो दोषः ।

[illegible] तदुक्तम्—

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] यथा —

"आनन्दयति ते नेत्रे योऽद्य सुभ्रु समागतः" ।

[illegible] यथा —

[illegible]

[illegible] यथा —

[illegible]

[illegible] इति न दोषः ।

[illegible] यथा —

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] इति दिक्

उपेन्द्र झा
२४/४/[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

उत्तरा प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्य)

मम्मटोक्त काव्य लक्षणे अदोष पदस्य विश्लेषण दिशा प्रतिपादनम्

"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि।" इति काव्यप्रकाशकारः श्री मम्मटाचार्यस्य काव्यलक्षणम्। अभिधीयते – यदि मम्मटाचार्यस्य दोषरहितौ गुणसहितौ अलङ्कारविभूषितौ शब्दार्थौ काव्यम् क्वचित् स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिरित्यर्थः स्वीक्रियते तदा —

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।
धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा,
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः॥"

इत्यस्मिन् पद्ये 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्। न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित्कुत्रचित्प्रतितिष्ठति॥' इति नियम विरुद्धो न्यक्कार पदस्य पूर्व प्रयोगः विधेयाविमर्श दोषं प्रकटयति। [illegible] गुणत्वं विधेयम्, तच्च न्यक्कारस्य प्रकारे गुणीभावादनुवाद्यत्व प्रतीतिकृत्। एवं विधेयाविमर्श दोषदुष्टत्वादस्य काव्यत्वं व्याहतं भवति।

न चेदमापतितमिति वाच्यम्। अस्तित्वेनोक्तस्य काव्यत्वस्य स्वयं मम्मटाचार्येणैव स्वीकृतत्वात्। तस्मात् उत्तम काव्येऽपि लक्षणस्याव्याप्तिनामिका लक्षणे अव्याप्ति दोषः।

अत्र न्यक्कारः 'वृथोच्छूनैः' इत्यादयः केचनांशाः एव दुष्टाः न सर्वः श्लोकः इति चेत् तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यम् प्रयोजकः, यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यम् प्रयोजक इत्युभयाभावेन आकुलायमानमिदं (न्यक्कारो ह्ययमेवेत्यादि) काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात्। न च काव्यस्य कतिचित् दूषयन्ति श्रुतिदुष्टादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्। यतो हि 'रसापकर्षका दोषाः' काव्यात्मभूतस्य रसस्य अपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि न स्वीक्रियते। अन्यथा नित्यदोषानित्यदोष व्यवस्थाऽपि न स्यात्। यदुक्तं ध्वनिकृता – 'श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः। ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः॥' इति विवेचनेन काव्यं प्रति सकलविषयं निर्दोषत्वं न स्यात्, सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तसम्भवात्।

तत्रीयपदस्य अर्थः प्रयोज्यः इति चेत् तर्हि 'ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात्। यदि उच्यते 'स्फुटदोषौ' इति चेत् तदपि काव्यलक्षणे [illegible]। इत्यादि लक्षणं न कीटानुवेधपरिहारकम्। नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तूपादेयतारतम्यमेव कर्तुम्। तद्वत् श्रुतिदुष्टादयो दोषाः अपि काव्यस्य। उक्तं च —

'कीटानुविद्धरत्नादि साधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः॥'

इति दिक्

उपेन्द्र झा
१५/४/७०
[illegible]
[illegible]

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

लक्षणामूलस्य ध्वनेः भेदोदाहरणं प्रदर्शनम्।

'अर्थान्तर सङ्क्रमितं वाच्यमत्यन्तं तिरस्कृतम्।
अविवक्षित वाच्योऽपि ध्वनेर्द्वैविध्यमृच्छति ॥'

अविवक्षितं लक्षणामूलो नाम ध्वनिः अर्थान्तर सङ्क्रमित वाच्यः अत्यन्त तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः। यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्व विशेष रूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्व विशेष रूपार्थान्तर संक्रमितात् अर्थान्तर सङ्क्रमितवाच्यत्वम्। यथा —

'कदली-कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः॥'

अत्र द्वितीय कदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्य कदल्यादि रूपे मुख्यार्थे बाधिता। जाड्यादिगुण विशिष्ट कदल्यादि रूपमर्थं बोधयन्ति। उपादान लक्षणया प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन् अर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्त तिरस्कृतत्वात् अत्यन्त तिरस्कृतवाच्यम्। यथा — 'निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते।'

अत्र अन्धशब्दो दृष्टिहीन रूपे मुख्यार्थे बाधिते सति अप्रकाशरूपमर्थं बोधयति। अप्रकाशातिशयस्य = अस्वच्छतातिशयस्य व्यङ्ग्यः। अन्धत्व प्रकाशत्वयोः सामान्य विशेष भावाभावान्नार्थान्तर सङ्क्रमित वाच्यत्वम्।

इति

उपेन्द्र झा 22/9/20
सहा० प्रो० साहित्य
एम० डी० सी० महावि०
कुरसेला, पूर्णियाँ